

ARCHIV ČESKÝ

Řídí
František Šmahel

ARCHIVUM BOHEMICUM

Curante
Francisco Šmahel

Centrum medievistických studií

**PRAMENY K DĚJINÁM ŽIDŮ
V ČECHÁCH A NA MORAVĚ
VE STŘEDOVĚKU.**

OD POČÁTKŮ DO ROKU 1347

Vydali

Lenka Blechová – Eva Doležalová
– Martin Musílek – Jana Zachová
ve spolupráci s Danielem Polakovičem
a Tamášem Visi

Historický ústav AV ČR

Filosofia

Praha 2015

Tato edice vznikla v rámci projektu GAČR P405/11/1982 „Soužití křesťanského a židovského obyvatelstva ve středověkých Čechách“.

Lektoři: prof. PhDr. Zdeňka Hledíková, CSc.
Mgr. Daniel Soukup, Ph.D.

Editor © Lenka Blechová, Eva Doležalová, Martin Musílek, Jana Zachová, Daniel Polakovič,
Tamás Visi, 2015

Preface © Martin Musílek, Lenka Blechová, Eva Doležalová, 2015

© Historický ústav AV ČR a Centrum medievistických studií, Praha 2015

Vydalo nakladatelství FILOSOFIA, nakladatelství Filosofického ústavu AV ČR, Praha

ISBN 978-80-7286-248-1 (Historický ústav AV ČR), ISBN 978-80-7007-434-3 (FILOSOFIA)

OBSAH

Úvodní studie	VII
Introductory Study	XXXVII
Edice	
Písemné prameny	3
Hmotné prameny	211
Ediční poznámka	225
Soupis zkratk	
Zkratky archivů, archivních fondů a institucí	229
Zkratky edičních řad a periodik	230
Seznam užívaných textových zkratk	231
Seznam pramenů a literatury	
Rukopisy a staré tisky	235
Vydané prameny	242
Literatura	250
Elektronické zdroje a webové odkazy	270
Rejstřík	
Jmenný a místní	275
Věcný	305

ÚVODNÍ STUDIE

Úvod: Dějiny Židů a židovské dějiny v českém středověku do roku 1347

Středověké židovské dějiny nepatří sice ke zcela novým tématům historického bádání, v českých národních dějinách se však objevovaly pouze tehdy, když události překročily hranici židovské každodennosti, jak tomu bylo například roku 1096 při událostech spojených s křížovou výpravou nebo v souvislosti s útokem na židovské obyvatelstvo v Praze roku 1389. Rozkrývání dějin židovské komunity ve středověkých Čechách a na Moravě tak nesmírně ztěžuje skutečnost, že naprostá většina záznamů pochází z normativních či jiných dokumentů křesťanské většinové populace, která je zachycuje „svýma“ očima a pouze na základě vlastního hodnocení. Často se tak děje při výjimečných nebo konfliktních situacích, jakými byly například židovské pogromy, případně jakákoliv skutečná nebo domnělá provinění Židů proti stávajícímu společenskému či náboženskému řádu.¹ Uvedené situace tak nezachycují skutečné každodenní soužití křesťanské většiny s židovskou menšinou.

Obecné starší dějiny Židů v Českých zemích byly shrnuty v několika popularizačních pracích, jako například v knize Tomáše Pěkného², nebo v dílech sice vysoce erudovaných, nicméně omezených pouze na část území, jako například práce Bertolda Bretholze³. V současnosti se zájem o židovské dějiny soustřeďuje především na novověk a moderní dobu, což je dáno dochováním výrazně většího množství pramenů i vyšší aktuálností řešených témat.⁴ Dosavadní literatura, která se snažila zachytit dějiny židovského obyvatelstva v Čechách a na Moravě, se mohla opírat pouze o dvě nekritické edice židovských písemných pramenů.⁵ Jedná se zejména o registrovou edici památek k dějinám Židů v Říši

1) Odborná literatura si všímala především vlivu těchto událostí na život křesťanské, majoritní části společnosti, nikoli přímo života židovské komunity a jeho vývoje. Výjimku zde tvoří zejména práce Samuela Steinherze (viz například STEINHERZ 1927) a Františka Grause (GRAUS 1987, s. 155–389).

2) PĚKNÝ 2001, kde kapitoly o středověku lze dohledat na s. 11–49.

3) BRETHOLZ 1934.

4) Pro novověké židovské dějiny se jedná například o projekt *Bohemia, Moravia et Silesia Judaica* (viz: <http://www.bmsj.eu/>), jehož cílem je sběr pramenů k dějinám židovského osídlení v letech 1520–1670, zejména zveřejnění soupisů židovského obyvatelstva z této doby. Vedle toho jsou publikovány převážně dílčí tematické studie, jejichž soupis je k dispozici na citovaných internetových stránkách.

5) Dějiny pražské židovské obce brilantně nastínil ŠMAHEL 2008, s. 413–426. Zde lze na s. 637 dohledat odkaz na základní literaturu. K dějinám Židů ve středověku obecně ŽEMLIČKA 1997, s. 211–214; ŽEMLIČKA 2002, s. 399–402; ŽEMLIČKA 2009, s. 497–507; ŽEMLIČKA 2011, s. 242–245; k lucemburskému období DOLEŽALOVÁ 2012, s. 679–687; židovské osady v českých městech představil HOFFMANN 2009, s. 378–392. Ze zahraničních prací lze jmenovat zejména studie ve sborníku *Die Juden in den böhmischen Ländern* (srov. zejména studie TISCHLER 1983, s. 37–56; a HILSCH 1983, s. 13–26).

do roku 1278, jejímž autorem byl německý historik Julius Aronius.⁶ Toto dílo v duchu klasické německé historiografie pojímá území Čech a Moravy jako součást Říše. O čtyři roky později zpřístupnili některé židovské památky Bohumil Bondy a František Dvorský.⁷ Právě tato z hlediska moderní historiografie nedostatečná práce se na dlouhou dobu stala hlavním podkladem pro jakékoliv pokusy o sepsání dějin Židů v Čechách a na Moravě. Nejedná se však o registrovou edici ve vlastním slova smyslu. Autoři se pokusili shromáždit všechny doposud známé zmínky o židovském obyvatelstvu v zemích Koruny české, nicméně bez náležité kritiky zpřístupňovaných pramenů a bez kritického komentáře k jejich věrohodnosti.⁸ Vedle této práce výrazně kvalitnější publikaci představuje edice Bertholda Bretholze z roku 1935, která je ale omezena na dějiny Židů na Moravě.⁹ Skutečně moderně pojatou registrovou edici židovských památek z území Rakouska nedávno zpřístupnily Eveline Brugger a Birgit Wiedl, jejichž některé registry se přirozeně dotýkají také území Čech a Moravy.¹⁰

Absence chybějící kritické edice židovských písemných památek způsobila, že doposud postrádáme plnohodnotné vylíčení dějin židovského obyvatelstva. Nejčastěji dochované pramenenné doklady k židovským úvěrovým obchodům nám umožňují nahlížet na dějiny Židů ve 12. a 13. století pouze schematicky prizmatem výpovědi dlužníků úpisů. Právě židovské úvěry jsou základem charakteristiky židovského osídlení v Praze do poloviny 14. století v rozsáhlém ediční řadě *Germania Judaica*.¹¹ Vzhledem k tomu, že první svazky *Germania Judaica* vznikaly před rokem 1989, autorům nebylo umožněno některé prameny ověřit, a proto necitují důsledně. Mnoho pramenů chybí a někdy autoři odkazují na pouhá ústní sdělení českých a moravských archivářů, která jsou dnes už neověřitelná. Ne vždy proto odpovídají údaje tam uvedené naší edici, která mnoho z nich teprve až nyní kriticky doplňuje a hodnotí.

V současnosti je v Ústavu Arye Maimona v Trevíru v rámci projektu *Corpus der Quellen zur Geschichte der Juden im spätmittelalterlichen Reich* (dále jen *Corpus*) mimo jiné připravována komplexní elektronická databáze pramenů k dějinám Židů od roku 1273

6) ARONIUS ed. 1902, reprint 1970.

7) BONDY/DVORSKÝ 1906.

8) Práce Bohumila Bondyho a Františka Dvorského je pojata velmi široce. Úmyslem autorů bylo shromáždit veškeré prameny týkající se života Židů v Českých zemích od historických počátků až do novověku. Práce tak převážně rekapituluje tehdy známé prameny, přičemž často neuvádí jejich originální znění ani jejich přesnou citaci. Vedle sebe navíc bez rozlišení staví skutečné historické zprávy, formulářové záznamy i zprávy ze sekundární literatury, mnohdy dnes už neověřitelné. To jsou také hlavní důvody, proč jsme se rozhodli toto dílo uvádět v seznamu literatury a nikoliv mezi plnohodnotnými edicemi.

9) BRETHOLZ 1935.

10) BRUGGER/WIEDL edd. 2005; BRUGGER/WIEDL edd. 2010.

11) GJ I, s. 28–45, 269–282; GJ II/1, s. 91–93; GJ II/2, s. 659–662; srov. GJ III/2, s. 1116–1151.

do roku 1519. Její mezní data jsou odvozena od roku, ke kterému je dovedena edice Julia Aronia (1273) a od data nástupu Karla V. na římský trůn (1519), které bývá považováno za mezník mezi středověkem a novověkem.

Předkládaná registrová edice „Prameny k dějinám Židů v Čechách a na Moravě ve středověku“ (dále „Prameny k dějinám Židů“ nebo též „edice“) navazuje na starší české a moravské práce, přičemž metodicky v základních bodech vychází z výše zmíněného trevírského projektu *Corpus*, podle kterého bylo přijato i chronologické vymezení práce. Jako dílčí koncový mezník byl stanoven rok 1347, kdy byl Karel IV. korunován za českého krále. S ohledem na projekt *Corpus* byly také sledované prameny omezeny teritoriálně územím moderní České republiky. Projekt *Corpus* zahrnuje prameny z území celé Říše včetně Čech a Moravy a vedlejších zemí Koruny české, přičemž české a moravské prameny budou pro potřeby databáze projektu *Corpus* převzaty z podkladů pro publikaci „Prameny k dějinám Židů“.

Na rozdíl od projektu *Corpus* byly do této edice zahrnuty i prameny z období před rokem 1273 od nejstarších zmínek (od 10. století) s ohledem na to, že edice Julia Aronia není pro české a moravské prostředí dostatečná a nezahrnuje všechny dochované prameny. Při sběru materiálu jsme se zaměřili pouze na písemné a hmotné památky, jejichž vznik lze prokazatelně datovat před rokem 1347 (včetně) a které vznikly na území dnešních hranic České republiky (Čechy, Morava, české Slezsko, česká část Chebska spolu s městem Cheb). Některé vzácné výjimky (Norimberská pamětní kniha, některé hebrejské kroniky nebo listiny vydané v zahraničí) jsou opodstatněné tím, že zmiňují události v českých zemích a korespondují s našimi prameny.

Edice obsahuje záznamy z několika hlavních typů pramenů. Její základ tvoří doklady z listin, ať už originálů nebo kopií, ale také z městských knih, právních či narativních pramenů, z formulářových sbírek, cestopisných zpráv nebo z inkvizičních protokolů. Výpověď středověkých pramenů je doplněna i texty, které pocházejí z Kroniky české Václava Hájka z Libočan.¹² Tato kronika vznikla až ve druhé čtvrtině 16. století (vytištěna byla roku 1541) a výrazně tak překračuje chronologický rámeček publikace. Navíc se jedná o problematický narativní pramen, jehož autor pracoval s historickými daty svévolně. Je spíše sbírkou příběhů než popisem historických skutečností, což platí i pro vylíčení židovských dějin.¹³ Hájkovu kroniku jsme se nakonec rozhodli zařadit ze dvou důvodů. Prvním z nich je návaznost na edici Bohumila Bondyho a Františka Dvorského, kteří Hájka pova-

12) Václav Hájek z Libočan, *Kronyka Czeská*, Praha: Jan Severin ml. a Ondřej Kubeš ze Žípů, 1541. Nedávno se kronika konečně dočkala svého moderního plnotextového edičního zpřístupnění (LINKA ed. 2013).

13) Proto je za účelem zřetelného odlišení od ostatních pramenů v záhlaví každého takového registru uvedeno, že se jedná o výtah z Hájkovy kroniky.

žovali za důležitý informační zdroj a velkou část jeho zpráv do své registrové edice zařadili. Nevyužili ale Hájkovu kroniku systematicky a její údaje přebírali hlavně tehdy, když se jim nedostávalo jiných pramenů.

Druhým důvodem pro začlenění textů z Hájkovy kroniky do předkládané registrové edice byl jejich význam pro ilustraci proměny pohledu na Židy a středověké židovské dějiny, k němuž došlo na počátku novověku. Hájek z Libočan někdy sice věrně či více-méně věrně čerpal z historických, převážně narativních pramenů, na jiných místech ale neváhal použít novověkou rétoriku a kreslit obraz Židů podle představ své doby. Svůj výklad prokládá neuvěřitelnými příběhy a zprávami o rituálních deliktech, kterých se podle novověkého mínění Židé dopouštěli. Některé z Hájkových zpráv dávají tušit, že snad čerpal z nějakých nedochovaných a neznámých pramenů, které by podle nich bylo možno rekonstruovat (například č. 41). Kronikář si byl vědom i zahraničních kontaktů židovských obcí v Čechách a na Moravě. Do svých přizdobených či zcela vymyšlených textů vkládal informace o stycích pražských Židů s Židy z Řezna či dokonce Trevíru (č. 11, 14). Zdá se, že Hájek do zpráv začleňoval i biblické příběhy doplněné o historické realie. Tak například píše, že Židé, kteří přišli v 11. století do Prahy na Újezd, pro sebe zakoupili dvanáct domů, snad s přímým odkazem na dvanáct izraelských kmenů (č. 11). Je pravděpodobné, že Hájek v těchto případech vycházel ze svých znalostí českých a moravských dějin a není jisté, zda vůbec využíval nějaký diplomatický pramenný materiál. Co je však zásadní, i některé nedávno vydané práce stále zacházejí s Hájkovými informacemi jako s věrohodnými. Naše edice tak nabízí možnost přímé konfrontace skutečně dochovaných pramenných zmínek s údaji, které přináší Hájek ve své kronice.

Zvláštní oddíl tvoří nemnoho dochovaných hmotných pramenů, k nimž patří zejména židovské náhrobky (č. 246–254) a vzácně dochovaný zlatý pečetní prsten židovského obchodníka, který pochází buď z přelomu 12. a 13. století nebo z první poloviny 13. století (č. 245). Stranou byly ponechány prameny, kde zmínky o Židech mají povahu literárního klišé, citují bibli, nebo popisují dějiny Židů mimo území Čech a Moravy (například osudy Židů v Palestině během křížových tažení). Dalším podmínkou zařazení byla ověřitelnost pramenů. Do publikace byly zahrnuty i ty, které kdysi prokazatelně existovaly, ale v nedávné době byly zničeny nebo ztraceny, pokud je zachována dostatečná podkladová informace (například fotokopie nebo aspoň starší edice).¹⁴ Byly zahrnuty dochované hebrejské prameny, a to jak písemné, tak i hmotné (pro naše období se to týká zejména již zmíněných náhrobních kamenů). Vypuštěny byly hebrejské či aramejské písemnosti, které se dochovaly jen ve fragmentech, a které tudíž nebylo možno ani přesněji datovat,

14) Typickým příkladem je formulářová sbírka CODEX JACOBI, jejíž originál je dnes neznámý.

ani určit místo jejich vzniku, a dále pak biblické, modlitební či liturgické rukopisy bez přímé souvislosti s historickými událostmi.¹⁵ Obdobně bylo zacházeno s tzv. kenaanskými glosami.¹⁶ Na závěr edice byly zařazeny také písemnosti, které nelze přesně datovat, ale víme, že vznikly do poloviny 15. století.

Listiny, týkající se židovských záležitostí, lze rozdělit do několika skupin. První skupinu tvoří obsáhlé listiny, vydané na žádost Židů panovníkem nebo příslušnou vrchností. Jsou to buďto edikty, jejichž cílem bylo zajistit Židům výsady a bezpečnost, nebo privilegia, která stanovila podmínky života (včetně omezení osobních styků s křesťany) a podnikání (úvěrového a zástavního obchodování) v křesťanské společnosti (č. 38, 43, 49, 50, 51, 52 aj.). Tyto listiny legislativního obsahu měly za cíl vytvořit právní prostředí, ve kterém měli Židé v určité zemi žít. Dnes je souhrnně označujeme jako *Statuta Iudaeorum*. Druhou skupinu tvoří listy či formuláře, které buď předcházejí násilnostem vůči židovskému obyvatelstvu (č. 52, 154, 156, 167, 181), nebo berou v ochranu židovské konvertity (č. 200, 227, 242).

Do edice nebyly zařazeny nebohemikální listiny, které jsou uloženy v českých archívech (dvě listiny).¹⁷ Rovněž jsme se rozhodli vyřadit také další listiny (celkem deset), jež sice vydali čeští vydavatelé, ale jejichž příjemci se ocitli mimo geografické vymezení této edice. Vyřazené písemnosti se týkají měst Vratislavi a Zhořelce, které ve středověku patřily do územního celku zemí Koruny české. Do této skupiny patří výnosy Jana Lucemburského, které jsou určeny radě města Vratislavi a jež se týkají tamní židovské komunity.¹⁸ Stejně

15) Hebrejské fragmenty se staly předmětem evropského projektu „Books within books: Hebrew Fragments in European Libraries“, na kterém spolupracují také odborníci z České republiky. Je možno předpokládat, že se podaří zasadit torza rukopisů do širších souvislostí a snad i identifikovat některé ze ztracených rukopisů, viz: <http://www.hebrewmanuscript.com/>.

16) Tyto glosy navíc řešil samostatný grantový projekt „Kenaanské glosy ve středověkých hebrejských rukopisech s vazbou na české země“ podpořený Grantovou agenturou České republiky (P406/11/0861). Jeho výsledky byly publikovány ve svazku BLÁHA/DITTMANN/ULIČNÁ 2013.

17) První listina z 6. února 1341 nás informuje o tom, že Alber z Lichteneggu se souhlasem svých dědiců hodlá prodejem majetku vyřešit své dluhy u Židů. Orig. NA Praha, sign. RM 2965. Druhá nezařazená listina ze 17. prosince 1345 obsahuje prohlášení Wirndeho z Breitensteinu, že je povinen rýnskému falckrabímu a bavorskému vévodovi Rudolfovi II. Falckému (1327–1353) vyplatit podle vyúčtování úřadu snad v Dürnersdorfu (*Du'rndorf*) částku 1073 libry haléřů. Mezi vypočtenými položkami figuruje částka 14 liber haléřů na vyplacení badenských markrabí od Židů v Norimberce a dluh Židu Simosonovi v Norimberce ve výši 177 liber haléřů. Originál je dnes uložen v NA Praha, sign. ČG–L 46. Podle údajů příslušné norimberské městské knihy (dnes neznámé) by se v případě Simosona z Norimberku mohlo jednat o Simsona, který dne 23. září 1339 přijal norimberské městské právo.

18) První panovnická listina pochází ze dne 16. října 1341. Král Jan Lucemburský v ní sděluje purkmistrovi a konšelům města Vratislavi, že se svými služebníky královské komory – Židy uzavřel dohodu. Každý vratislavský Žid bude podle svých možností po deset let jednou ročně platit daň panovníkovi a bude osvobozen od jiných poplatků. Totéž platí i pro jakéhokoli Žida, který se v tomto období přestěhuje od jiného pána nebo z jiného města do Vratislavi (srov. KORN ed. 1870, č. 169, s. 152).

tak se k Židům vztahuje královský edikt z října roku 1341, kterým Jan Lucemburský postoupil měšťanům Slezské Středy židovské daně na zbudování důkladných hradeb.¹⁹ Další čtyři listiny z dubna 1345 se rovněž týkají daní slezských Židů, které Jan Lucemburský a jeho syn Karel vybírali od místních Židů dopředu, aby zmírnili neustálou finanční nouzi, se kterou se potýkala královská pokladna.²⁰ V těchto čtyřech listinách, jež byly vydány ve Vratislavi a k jejichž zničení došlo během II. světové války, je výslovně uvedeno celkem 58 jmen slezských Židů, kteří svou hotovostí museli panovníkům vypomoci. Je charakteristické, že na znamení *captatio benevolentiae* a výrazu vděčnosti jsou jmenovaní označeni jako „*providi et discreti viri*“, tedy přídomkem, se kterým se v dobových dokumentech u židovských nositelů setkáváme zřídka. Nejčastěji se tak děje v případech, kdy takto označovaní Židé pomohli vznešenému nebo urozenému dlužníkovi v tísní. Lucemburkové si tedy v roce 1341 opatřili nutné prostředky tak, že vymáhali židovské daně s předstihem. Běžně si také nechávali vyplatit zálohu od příslušného města a následný výběr židovských daní ponechali na místní správě jako v případě listiny z 13. srpna 1345. Touto listinou Jan Lucemburský vzkazuje radě města Vratislavi, aby si pohledávku vůči panovníkovi ve výši 1400 hřiven vybrala z důchodů, které platí královské komoře Židů ve Vratislavi a Slezské Středě.²¹ Jiný typ dokumentu představuje listina z 27. září 1345 vydaná v Praze, kterou král Jan dovoluje radě města Vratislavi použít kamenů z židovského hřbitova na opravu a obnovu hradeb města.²²

Nezařazena do edice dále zůstala Karlova listina z 8. září 1347, kterou panovník pověřil městskou radu ve Vratislavi ochranou vratislavských Židů a zároveň jí povolil, aby zvyšovala či snižovala jejich poplatky podle vlastního uvážení.²³ Konečně Zhořelce se týká listina z 19. května 1329, kterou Jan Lucemburský přivtěluje město k české koruně a potvrzuje jeho privilegia. Kromě jiných ustanovení dává městu mílové právo a svěruje Židy ochraně města.²⁴

Jedním z doposud málo využívaných pramenů, které jsou však informačně nesmírně bohaté, představují městské knihy.²⁵ Do roku 1347 svým počtem dominují zápisy ze staroměstské *Liber vetustissimus* a z brněnských berních knih (například č. 92, 103, 104, 105, 107, 109, 205, 206, 208, 209, 210 aj.). Do roku 1311 se však hlásí také zápis z městské knihy Nového Bydžova, v němž vystupují Židé jako věřitelé (č. 99). Ze čtyřicá-

19) Srov. CDS XXX, č. 6691, s. 198; RBM IV, č. 1024, s. 410; CODEX JACOBI, č. 234, s. 102.

20) Srov. CDM VII, č. 593, s. 443; CDM VII, č. 594, s. 433; CDM VII, č. 595, s. 434; a CDM VII, č. 598, s. 436.

21) Srov. RBM IV, č. 1594, s. 637.

22) Srov. KORN ed. 1870, č. 183, s. 164; OELSNER ed. 1864, č. 6, s. 106.

23) KORN ed. 1870, č. 185, s. 165.

24) CIB II/1, č. 88, s. 102; CDLS I, č. 199, s. 278–280; RBM III, č. 1561, s. 612–613.

25) V textu edice je na tuto skutečnost upozorněno v záhlaví regestu označením „městská kniha“.

tých let 14. století přibývají také zápisy z chebské knihy psanců (č. 141, 190), znojemské knihy testamentů (č. 194) nebo dlužní úpisy z nejstarší soudní knihy města Loun (č. 238, 239, 240). Nutno podotknout, že právě u těchto zápisů se v podstatě jedná o jejich vůbec první ediční zpřístupnění. V městských knihách převažují hospodářské zápisy týkající se v drtivé většině případů úvěrových obchodů židovských peněžníků. Již v tomto období se však setkáváme s městskými statuty, která upravují soužití křesťanského a židovského obyvatelstva, nebo v nichž jsou Židé obviňováni z loupežného přepadení či naopak vystupují jako oběti násilí. Vezmeme-li v potaz vývoj písemné kultury v českých zemích, stejně jako přihlídneme-li k celkovému stavu dochování městských knih, je zřejmé, že od druhé poloviny 14. století nebývalým způsobem narůstá množství záznamů o židovských obyvatelích středověkých měst. Nicméně již jen dochované torzo zápisů do roku 1347, které jsou publikované v této edici, předznamenává pozdější vývoj soužití křesťanského a židovského obyvatelstva v českých zemích.

Na rozdíl od projektu *Corpus* byly do edice zahrnuty také dokumenty z formulářových sbírek. K tomu nás vedlo několik důvodů. Předně pramenná základna pro zvolené chronologické období v domácím prostředí není zdaleka tak bohatá jako v německých oblastech říše a údaje ve formulářových sbírkách se tak mnohdy stávají naším jediným zdrojem informací. Přestože je jejich výpověď mnohdy sporná, jsme přesvědčeni o tom, že v informování o základních principech fungování středověké společnosti jsou spolehlivé a k soužití křesťanského a židovského obyvatelstva přinášejí věrohodné doklady. Pokud se jedná o údaje převzaté z formulářů, je na to – podobně jako u jiných typů pramenů – vždy upozorněno.²⁶ V mnoha případech vycházejí formulářové zápisy z vydaných písemností, objevují se v nich vskutku žijící osoby a zachycují skutečnou středověkou praxi židovského podnikání a vztahů mezi Židy, světskou i duchovní vrchností. Jako příklad může posloužit položka z formulářové sbírky z let 1336 až 1345, ve které je řeč o znojenském purkrabím Janu z W., který měl z rozkazu krále zjednat vrácení dluhů dědicům věřitele Žida Permana a Židu Lankušovi (č. 167). Tímto Janem z W. je bezpochyby míněn Jan z Lichtenburka neboli z Bítova (latinsky *Wetovia*). Podobně je tomu také u některých dalších formulářových zápisů, u nichž je někdy možné vystopovat historické pozadí vzniku jejich předloh.²⁷

Vzhledem k nedostatku jiných typů písemných pramenů ze sledovaného období představují formuláře jedinečný zdroj informací také o výši poskytovaných úvěrů. V některých případech rozkrývají mechanismy jejich poskytování, umožňují dílčím způsobem

26) V textu edice je na tuto skutečnost upozorněno v záhlaví regestu označením „formulářová sbírka“.

27) K tomu nejnověji MUSÍLEK 2012, s. 117–135.

postihnout vazby mezi věřiteli a jejich dlužníky. Lze se domnívat, že výše půjčovaných obnosů, které je v nich uváděna, byla v dané době běžná. Můžeme předpokládat, že zmínění jednotlivci nebo rodiny, často doložení také v jiných typech pramenů, skutečně disponovali zde uvedenými peněžními obnosy. Údaje z formulářů dovolují stanovit základní vývojové tendence úvěrových možností měšťanských rodin stejně jako židovských obchodníků a finančníků, o nichž bychom si jinak nemohli vytvořit určitější představu. Zároveň přináší odpovědi na otázky spojené s teaurací stříbra v měšťanském prostředí, mohou přispět k mezioborové spolupráci historie a numizmatiky nebo ke komplexnímu zhodnocení úlohy stříbra v ekonomice českých zemí ve středověku.²⁸

Statuta Iudeorum a právní postavení židovského obyvatelstva

Podpora panovníka, s kterou se setkáváme v prvních písemných privilegiích, zajišťovala Židům od počátku pevnou právní pozici.²⁹ Vedle vlastního židovského náboženského práva (*halacha*) se ve své vnitřní správě i ve vztahu k ostatnímu obyvatelstvu Židé řídili zejména panovnickými ustanoveními. Panovníkova ochrana byla *conditio sine qua non* pro přežití Židů v křesťanské společnosti. Prvním legislativním aktem, který zaručoval ochranu Židům na českém území, byla statuta knížete Soběslava II. z let 1174 až 1178 (č. 38). Tato statuta však prozatím pouze koptovala Židy do skupiny chráněných obyvatel knížectví. Přestože byla primárně určena německým osadníkům bydlícím v pražském podhradí v osadě u kostela sv. Petra na Poříčí, dozvídáme se z nich o existenci domácího zvykového práva Čechů, z něž byli němečtí osadníci knížetem vyjmuti. Stejná ustanovení jako pro německé osadníky se podle statut měla vztahovat také na Židy a měla platit i pro Romány, tedy osoby, které do českých zemí přicházely z jižní Evropy.

Nejstarším svodem právních předpisů týkajících se výlučně židovského obyvatelstva jsou až tzv. *Fridericiana*, ustanovení, která vydal pro rakouské země roku 1244 vévoda Friedrich II. Svárlivý (č. 47). Dohromady ve 33 paragrafech těchto statut nacházíme opatření na ochranu bezpečnosti osob a majetku, záruky respektování židovských náboženských zvyklostí, ustanovení týkající se pravidel obchodu a zástavy majetku nebo pravidla upravující styky Židů a křesťanů. Jako hlavní ochránce Židů zde vystupuje panovník. Tato statuta znamenala základní právní zajištění židovského obyvatelstva v rakouských zemích. Je nepochybné, že *Fridericiana* inspirovala podobné zákony pro Židy vydané krátce na to

28) Srov. MUSÍLEK 2012, s. 117–119.

29) K ideovému ukotvení právního postavení Židů ve středověké křesťanské společnosti viz RUBEŠOVÁ 2011, s. 69–76.

dalšími evropskými panovníky v Uhrách (1251, 1256 Béla IV.),³⁰ v Čechách a na Moravě (1262 a 1268 Přemysl Otakar II.) a v Polsku (1265 a 1299 Boleslav Pobožný).³¹

Můžeme předpokládat, že motivy Přemysla Otakara II. při vydání židovských statut byly shodné s motivy Fridricha II. Svárlivého, tj. že si pravděpodobně chtěl zajistit židovský regál pro sebe proti nárokům římského císaře. Nasvědčuje tomu skutečnost, že Židé v Čechách a na Moravě nikdy nebyli považováni za říšský regál, nýbrž stále zůstávali pod pravomocí českého krále. Již za vlády Přemysla Otakara II. (1253–1278) získala tato *Statuta Iudeorum* charakter obecných privilegií pro židovské obyvatelstvo ve všech zemích králova panství (č. 51).³² Proto je velmi pozoruhodné, že právě Přemysl Otakar II. udělil 23. srpna 1268 takovéto privilegium brněnské židovské obci přímo (č. 54). Význam samotné listiny pro brněnskou židovskou obec naznačuje fakt, že jeho originál uchovávala ještě v polovině 14. století a později dosáhla jeho potvrzení i od Přemyslova syna a nástupce krále Václava II.³³

Do této skupiny městských práv také náleží tzv. pražské městské právo z konce 13. a počátku 14. století (č. 84). V tomto případě však není zcela jisté, komu bylo právo určeno a existují i opodstatněné pochyby o tom, zda vůbec vstoupilo v obecnou platnost. Nicméně všechna tato práva mají velice podobná ustanovení a liší se od sebe pouze v detailech. Jejich součástí obvykle bývají ustanovení židovských práv a svobod. Nejčastěji se objevují ustanovení ohledně maximální výše úroku, podmínky svědectví před soudem, pod přísnými tresty se zapovídají sexuální kontakty mezi Židy a křesťany, dále se vyjmenovávají předměty, které Židé nesmějí brát do zástavy, a tresty za zabití Žida. Některá ustanovení ohledně Židů se objevují také v obou hlavních verzích jihlavských práv měšťanů a horníků v tzv. *Iura civium et montanorum* (č. 49, 50). Některá města v Čechách a na Moravě, ale i v okolních zemích si záhy opatřila přepisy jak městských svobod, tak i ostatních jihlavských městských a horních práv udělených roku 1249 a následně se jich dovolávala jakožto svého práva. Z tohoto důvodu dosáhla jihlavská verze židovských statut pravděpodobně největšího dobového rozšíření.³⁴

30) FROJMOVICZ/KOMORÓCZY/PUSZTAI/STRBIK 1999, s. 3.

31) ZAREMSKA 2005, s. 46–81; BALABAN 1931, s. 5.

32) K jejich nové dataci do roku 1262 ZACHOVÁ 1978, s. 71–74; HILSCH 1983, zvl. s. 25.

33) FLODR 2001, s. 125.

34) V právních rukopisech těchto i jiných měst se setkáváme s přepisy základních jihlavských práv buďto v původní formě anebo v podobě rozmnožené o nové články, které jihlavští konšelé k původnímu sepsání svého práva připojili až někdy na konci 13. století. Důkazem, že jihlavská práva byla široce používána, je také několik jejich německých a českých překladů z rozmezí 14. až 15. století, které se dochovaly v několika rukopisech, stejně jako přepisy jihlavských městských práv v městských knihách jiných českých a moravských měst. Základní text je obsažen v proslulém privilegiu A, dlouho datovaném do roku 1249 (tak je zařazeno jako falzum i Šebánkem a Duškovou v nejnovější edici v CDB IV/I, č. 177, s. 310–311). Problematice jihlavského městského a horního práva byla věnována velká pozornost nejenom co do počtu

Otázkou zůstává, do jaké míry byly také právní předpisy dodržovány a jak bylo jejich dodržování vrchnostenskou správou vymáháno. Vzhledem k tomu, že v některých městech musela být židovská statuta vyhlášována několikrát, můžeme předpokládat, že nedocházelo k naplnění jejich litery beze zbytku. Ačkoliv například nařízení rakouského vévody Fridricha II. Svárlivého z roku 1244 zapovídalo Židům vykonávat veřejné úřady, víme o tom, že toto ustanovení bylo krátce po svém vyhlášení obcházeno. Svědčí o tom zpráva o stavu církevních poměrů v německém království a sousedních zemích, kterou vypracoval pro papeže Řehoře X. (1272–1276) olomoucký biskup Bruno ze Schauenburku (1245–1281). Bruno se ve zprávě zmiňuje mimo jiné právě o tom, že Židé vykonávají veřejné úřady (č. 57).

Ze sledovaného období se dochovalo málo židovských suplik, i když lze předpokládat, že většina zásahů panovníka ve prospěch Židů pravděpodobně vycházela z jejich podnětu. Židé si například někdy po roce 1344 údajně stěžovali Janu Lucemburskému na útlak královského komorníka Rusa z Litic, který od nich vymáhal výkupné z nuceného ležení, jež na ně uvalil (č. 94). V jednom formuláři se výslovně zmiňuje, že si jistý Žid stěžoval u panovníka na Markvarta ze Zvířetic (č. 153). Budeme-li věřit jedné z formulí *Codexu Jacobi*, Židé se neobávali stěžovat u krále ani na místní vrchnost. Konkrétně se jedná o stížnost Židů na purkmistra, konšele a přísežné města Litoměřic, které královský podkomoří Frenclín Jakubův vyzývá, aby přezkoumali přiměřenost tamních židovských daní (č. 96).

Zatímco základní právní ochranu židovskému obyvatelstvu skýtala panovnická privilegia s celozemskou platností, další konkrétní listiny braly do ochrany komunity v jednotlivých městech, případně původní ustanovení rozšiřovaly nebo reagovaly na nové skutečnosti. Například moravský markrabě Karel měl s odvoláním na ochranný list svého otce Jana Lucemburského podle jednoho formuláře již roku 1338 naříditi rychtáři, konšelům a měšťanům města Plzně, aby od nynějška trestali útoky na Židy a zamezili jejich týrání. Pokud se někdo dopustil posměšků nebo urážky vůči Židům na veřejných prostranstvích, nebo po nich házel kameny či blátem, měl zaplatit peněžitý trest. V případě, že útočník nemohl zaplatit, měl být potrestán jinak. Za vážná krvavá zranění měla být provinilci uřata ruka. Za vraždu Žida byl stanoven trest smrti. Jelikož městská rada nebyla v těchto případech příliš aktivní, panovník ji výslovně činí odpovědnou za potrestání viníka s tím,

jeho edičních zpřístupnění, ale také v mnoha odborných monografiích a studiích. Zde snad postačí pouze shrnout závěry posledních výzkumů. Ty se shodují, že se jedná o falzum jihlavské městské kanceláře, jež lze datovat do šedesátých, ale spíše sedmdesátých let 13. století. Jeho podoba byla dovršena až v polovině 14. století přimanipulováním panovnických pečeti. Autorem textu B byl s největší pravděpodobností jihlavský městský notář Heřman. Přestože nemá datum, lze jej poměrně spolehlivě datovat do roku 1290. Nutno podotknout, že právě opisy odvozené z textu B byly ve své době nejvíce rozšířeny. K tomu nejnověji František Hoffmann v nejnovějších dějinách měst Jihlavy (PÍSKOVÁ A KOL., s. 88–108).

že jejím úkolem je provinilce dopadnout, a nikoliv otálet s jeho potrestáním, dokud ho nedopadne a neusvědčí někdo jiný. Karel také upravil podmínky židovského ručení. Nadto podle těchto ustanovení se do budoucna již nemělo stávat, aby se Židy označený útočník vyvlékl z obvinění pouhou přísahou (č. 181). Případ Plzně není ojedinělý a je zřejmé, že již v první polovině 14. století se museli Jan Lucemburský a jeho syn Karel zastávat Židů i v jiných městech (například ve Znojmě, Čáslavi, Brně, Jemnici, Vratislavi aj.).

Panovnická ochrana se však nevztahovala pouze na židovské obce jako celek, ale také na jednotlivce, což se týkalo třeba znojemských Židů Nechlina a Lankuše (č. 156, 167). Za těmito kroky panovníka však nelze hledat lásku k bližnímu nebo křesťanské milosrdenství. Spíše se jednalo o ochranu panovnického regálu a nemalého zdroje nejnem stálého příjmu z vybírání židovské berně, ale také mimořádné hotovosti, která byla vybírána formou půjček od zámožných židovských obchodníků a peněžníků.³⁵ Pokud židovským věřitelům neplatili jejich dlužníci, nemohli půjčovat hotovost panovníkovi, který proto musel ve svém vlastním zájmu zjednat pořádek. Doklad o tom podává jeden ze zápisů ve formulářové sbírce *Codex Jacobi* (č. 154). Král Jan Lucemburský v něm totiž důrazně nařídil rychtáři a přísežným konšelům města Čáslavi, aby zjednali spravedlnost Židu Abrahamovi, služebníku královské komory. Zároveň král varoval adresáty, aby se neopovážili neuposlechnout pokynů jeho a markrabího Karla. Dále žádá, aby Abrahamovi dlužníci byli ve jménu krále dokonce zatčeni a donuceni ke splnění svých závazků vůči němu. Panovníkův příkaz se však nevztahoval pouze na měšťanské dlužníky, ale i na dlužníky z řad šlechty a církevních institucí. Ti měli být k zaplacení svých dluhů donuceni zadržením jejich lidí po příchodu do města. Pokud toto nařízení skutečně vstoupilo v platnost, je nasnadě, že panovníkovi na popularitě mezi širokými vrstvami křesťanského obyvatelstva příliš nepřidalo. Z mladších dokladů víme, že otcovy utilitární zásahy ve prospěch nebo neprospěch Židů, které byly motivovány převážně zistnými důvody, později převzal a praktikoval vůči židovskému obyvatelstvu také jeho syn Karel.

Vedle panovníka brali židovské obyvatelstvo v ochranu také nejvyšší církevní představitelé, papeže nevyjímaje. Judaismus byl v rámci západokřesťanské středověké společnosti jediným tolerovaným jinověřím. Židé byli vnímáni v duchu sv. Augustina jako svědkové spásy. I když se jednalo o víceméně okolnostmi vynucenou toleranci, neměli být Židé obviňováni za svou víru nebo způsob života. Většina církevních nařízení týkajících se židovského obyvatelstva a víry měla svoje kořeny již v raném středověku. Zásadní význam v tomto směru měly výnosy III. a IV. lateránského koncilu z let 1179 a 1215.³⁶ Na ně na-

35) Nelze vyloučit, že tyto panovnické zásahy mohly souviset také s předpokládanou vlnou protizidovských pogromů roku 1338 (viz č. 156, 177).

36) MANSI 1778, sl. 209–468, 953–1086, zvl. sl. 231 a 1054–1058.

vazovaly i dvě buly papeže Inocence IV. (1243–1254), které měly obecnou platnost a jež v Českém království vyhlásil roku 1254 panovník Přemysl Otakar II. Tyto buly nazývané *Sicut Iudaeis* zapovídaly utlačovat židovské obyvatelstvo. Dále stanovily, že pod trestem exkomunikace nesmějí křesťané nutit Židy ke křesťanské víře, zabíjet je či zraňovat, brát jim peníze, rušit jejich obyčeje, napadat je při židovských slavnostech nebo ničit jejich hřbitovy (č. 52).

Tato ustanovení však bývala formulována velmi obecně. Jejich hlavním cílem bylo zamezit míšení obyvatelstva. Židům bylo také nařizováno, aby používali viditelná označení na svém oděvu. Lateránské koncily, zejména čtvrtý, dále zakazovaly vykonávání veřejných úřadů Židy a řešily odpadlictví židovských konvertitů i lichvu. Trvalo bezmála dvě století, než se tato nařízení vžila do běžné praxe. V pražských arcidiecézních statutech z poloviny 14. století jsou tato nařízení znovu opakována a i jiné prameny dosvědčují, že nebyla vždy plně respektována.³⁷

Navzdory měnícímu se klimatu ve společnosti se církev stavěla proti zjevně vymyšleným obviněním ze zneužití hostie či z rituálních vražd, zejména dětí. Taková obvinění se začala hojněji objevovat po celé Evropě zejména od druhé poloviny 13. století. Pod jejich vlivem docházelo k útokům na Židy, k jejich vypovídání ze zemí, nebo dokonce k pogromům.³⁸ V Českých zemích se poprvé zprávy o rituálních deliktech Židů objevily v souvislosti s tzv. Rintfleischovým pogromem roku 1298. Tehdy prý nechal král Václav II. zajmout všechny Židy v Čechách. Petr Žitavský, autor této části Zbraslavské kroniky, však neuvádí, že by Židé v českém království byli přímo obviněni ze zneužití hostie,³⁹ jak tomu bylo na počátku Rintfleischova pogromu ve městě Röttingen. První závažná obvinění Židů se v Čechách a na Moravě objevila až v první třetině 14. století. Tehdy také došlo k prvním doloženým pogromům na našem území, zjevně pod vlivem událostí v rakouském městečku Pulkavě (*Pulkau*) roku 1338. Zprávy dochované v českých kronikách uvádějí, že se toho roku zázraky s krvácející hostií zneužitou Židy objevily také v Čechách (č. 177–180).⁴⁰ Krátce na to prý byli Židé po celém království zabíjeni. Z jiných pramenů, zejména tzv. norimberského martyrologia, se dochovaly zprávy o tom, že Židé byli vražděni a vyháněni z jihomoravských a jihočeských měst a několika dalších lokalit (č. 177). Dlužno dodat, že české země na rozdíl od většiny Evropy téměř vůbec nebyly zasaženy pogromy z let 1347

až 1351, které byly vyvolány morovou epidemií. Zprávy o nich (například z Chebu z roku 1350) už nejsou součástí tohoto svazku.

Usazování Židů jako služebníků královské komory ve městech v českých zemích bylo odvislé od svolení panovníka. Ze sledovaného období se dochovala řada listin, v nichž je usazení židovského obyvatelstva ve městě upraveno nějakou podmínkou, nejčastěji jejich účastí na výstavbě nebo opravách městského opevnění (č. 149, 191, 204).⁴¹ Šlo o opatření, která byla v Evropě obvyklá již ve 13. století.⁴² Později bylo přijímání židovského obyvatelstva v kompetenci městské správy, která také převzala starost o jejich evidenci. V těchto případech byli nově přijatí Židé zapisováni do městských knih společně s křesťanskými novoměstany.⁴³

Z českých písemných pramenů však máme ze sledovaného období jen málo podobných dokladů. První podobné nařízení vydal v červnu roku 1345 markrabě Karel pro Brno, v němž svěřuje brněnskému rychtáři, přísežným a židovskému rychtáři rozhodování o přijímání nových židovských obyvatel do města. Nadto jim dal právo rozhodovat o jejich právní ochraně a též výsadní právo stanovit jim různé finanční povinnosti (č. 212). Podle Miroslava Flodra však toto privilegium mělo pouze přechodný charakter a jeho vznik patrně souvisel s tehdejší nárůstem pronásledování Židů v Německu. I tak ale tato panovníkova snaha připravovala vhodné podmínky pro organické začlenění brněnské židovské osady do správy města.⁴⁴

V Čechách a na Moravě prozatím postrádáme přesvědčivé doklady o užívání pečeti židovským obyvatelstvem jako právního prostředku prokazujícího pravost dokumentu a prvku bránícího jeho falšování. Přesto lze na základě analogií se zahraničím vyskyt židovských pečeti v domácím prostředí předpokládat. Svědčí pro to zejména dochované doklady soukromých židovských pečeti u řezenských, vídeňských nebo vratislavských Židů. Tato tři města udržovala úzké obchodní a jiné kontakty zejména s pražskou židovskou komunitou. Užívání pečeti židovským obyvatelstvem v domácím prostředí by mohly naznačovat některé zápisy jak v Bretholzově edici, tak ve formulářové sbírce *Codex Jacobi*,⁴⁵ podobně jako nejnovější archeologické nálezy. V souvislosti s tím lze upozornit především na již zmiňovaný pečetní prsten Žida Mojžíše, syna Šalamounova, jenž byl nedávno nalezen na náměstí Republiky v Praze a který lze datovat do sklonku 12. až poloviny 13. sto-

37) POLC/HLEDÍKOVÁ edd. 2002, s. 151–153, 154.

38) Za nejstarší příklad je považována údajná rituální vražda chlapce Williama z Norwiche v Anglii, k níž mělo dojít už roku 1144. O více než sto let později se měly udát další obdobné případy, v jejichž důsledku byli Židé roku 1290 vypovězeni z Anglie. K tomu viz například MARCUS 1997, s. 247–256, McCULLOH 1997, s. 698–740 a RUBIN 1992, s. 169–185.

39) Viz záznam č. 80 a 81, tam i odkazy na odbornou literaturu.

40) K tomu SOUKUP 2011, s. 697–712.

41) V těchto případech panovník pouze využíval svého práva dispozice s židovskými poplatky, které přeměroval do městské pokladny, aby sám nemusel přispět na stavbu.

42) FLODR 2001, s. 125.

43) Souhrnně k tomu HAVERKAMP 2002a, s. 380; srov. velice zajímavou a v mnohém objevnou studii HAVERKAMP 2002b, s. 315–344, zvláště s. 340; pro Frankfurt srov. BÜCHER 1886, s. 721–722.

44) FLODR 2001, s. 126.

45) FRIEDENBERG 1987, s. 308–309; srov. KREJČÍK 1998, s. 272–275.

letí (č. 245). Někteří badatelé předpokládají, že u Židů, kteří byli většinou gramotní, měl v období středověku obecnou platnost vlastnoruční podpis.⁴⁶ To zřejmě skutečně platilo až do poloviny 13. století, v jehož průběhu se začínají pozvolna objevovat první nařízení, která povolují Židům užívání vlastní pečeti (například *Schwabenspiegel* aj.). V zahraničí se zřídkakdy setkáváme také s pečetěmi židovských obcí. V pečetním poli se nejčastěji objevoval znak příslušného města nebo židovský klobouk. Ten je ostatně vyobrazen také na praporcích, které nesou Židé v bibli Václava IV. při Mojžíšově promluvě k izraelskému lidu.⁴⁷ V pozdějších obdobích se Židé již pravidelně účastnili příjezdu krále nebo jeho korunovace, sice na posledním místě, ale přece jen společně s křesťany a při těchto příležitostech již i běžně pod vlastní korouhví (srov. č. 97, 98).⁴⁸

Někteří badatelé soudí, že židovské zákonodárství v českých zemích patřilo k nejhumnějším a nejliberálnějším v Evropě, přestože ve druhé polovině 14. století došlo ke zhoršení postavení zejména tzv. panských Židů. Obvykle bývá tento závěr odvozován z velkého počtu lokalit, v nichž je doloženo židovské osídlení, stejně jako z faktu, že před rokem 1347 nevíme o žádném vypovězení Židů z našeho území.⁴⁹ Prizmatem dochovaných pramenů se však zdá, že situace v Čechách a na Moravě se příliš nelišila od okolních zemí. Tomu nasvědčuje rychlá recepce základní právní ochrany, tzv. *Friderician*, prakticky ve všech významných střeoevropských zemích (Uhry, české země, Polsko, Slezsko, Litva), podobně jako jejich dlouhá životaschopnost, která se projevovala stále novými konfirmacemi těchto privilegií nastupujícími panovníky (v českých zemích až do jagellonské éry). Samozřejmě se setkáváme také s modifikacemi obsahu výsad, případně s jejich zpřesňováním nebo rozšiřováním.

46) Srov. BRUGGER/KEIL/LICHTBLAU/LIND/STAUDINGER 2006, s. 161.

47) KREJČÍK 1998, s. 274; srov. MATĚJKOVÁ/STEHLÍKOVÁ 2010, s. 10–11. Některé pro Židy charakteristické atributy pronikly také do křesťanské heraldiky. Jedná se opět zejména o užívání znamení židovského klobouku a jeho modifikací, o němž hovoří k první polovině 14. století již Dalimil (č. 44). O pravdivosti jeho historiky v souvislosti se zneuctěním židovské dívky urozeným Vojslavem lze oprávněně pochybovat. Je však nezpochybnitelné, že již Dalimilovi současníci se nepozastavovali nad užíváním židovského klobouku jako znaku urozené osoby. Přestože toto znamení nebylo příliš rozšířené, z domácího prostředí známe i další doklady o jeho užití. K těm nejznámějším patří souprava pěti picích pohárků, které pocházejí z gotického domu v Kutné Hoře. Předpokládá se, že byly vyrobeny mezi lety 1310 až 1335 v Praze. Na dně každého z pohárků se nachází vyobrazený jeden znak (FAJT ed. 2006, č. 103, s. 286). Dle nejnovější interpretace Evy Matějkové a Dany Stehlíkové je možno vyobrazení tří špičatých klobouků s bambulí a šňůrou prozatím interpretovat jako znak Vindické marky. Pokud by byla jejich interpretace správná, pak by tato erbovní figura nemusela být spojována výlučně s Židy (srov. MATĚJKOVÁ/STEHLÍKOVÁ 2010, s. 10–12). Později picí souprava přešla do vlastnictví neznámého Žida, který nechal do jednoho z pohárků napsat (snad své?) hebrejské jméno Ze'ev, neboli Vlk. Dosavadní analýzy prozatím předpokládají, že k tomu došlo až v druhé polovině 14. století, a proto tato picí souprava nebyla zařazena do naší edice (srov. FAJT ed. 2006, č. 103, s. 286). Přehled šlechtických rodin, které měly ve svém znaku (židovský) klobouk, shromáždil již August Sedláček (RŮŽEK ed. 2001, s. 149–153).

48) HOFFMANN 2009, s. 391.

49) ČELAKOVSKÝ 1898, s. 4, 10, 13; TISCHLER 1983, s. 38–39, 55–56.

Židovská správa

V období do roku 1347 byla většina Židů služebníky královské komory. Jako *servi camerae nostrae* či *servi camerae regis* jsou běžně doloženi také v ostatních evropských zemích.⁵⁰ Ve sledovaném období tvořili v českém prostředí výjimku pouze Židé, kteří podléhali významným šlechtickým rodům nebo církevním institucím. Privilegiem z roku 1334 povolil Jan Lucemburský Petrovi z Rožmberka přijmout na svá panství další čtyři Židy (č. 150). Listina výslovně uvádí, že Petrovi předkové si drželi Židy od pradávna (*ab antiquo*). Nejpozději od devadesátých let 13. století vlastnili na svých panstvích Židy také páni z Hradce. Dozvídáme se o tom ze závěti Oldřicha z Jindřichova Hradce z roku 1294, v níž se uvádí, že páni z Hradce mají od krále právo usadit v Jindřichově Hradci osm Židů a zemřelé doplnit odjinud. Připojena je i doložka o tom, že pouze ti Židé smějí ve městě provozovat lichvu (č. 76). Panovník si svůj židovský regál žárlivě střežil a usazení Židů na šlechtických panstvích povoloval jen ve výjimečných případech. Některá povolení byla časově omezena, jako v případě Jana II. z Michalovic. Podle jednoho z dochovaných formulářových zápisů měl velmož právo držet si po určitý počet let jednoho Žida. Když však toto právo vypršelo, panovník Jan Lucemburský nejevilo ochotu jej prodloužit (č. 153).

Vedle těchto „panských Židů“, jak byli později nazýváni, se od 14. století setkáváme také se Židy usazenými na církevních statcích. Například v srpnu roku 1322 povolil král Jan Lucemburský ve svém listu olomouckému biskupovi Konrádu I. Bavorovi (1317–1326), aby za prokázané služby v každém ze svých měst Svitav, Mohelnice, Kroměříže a Vyškova mohl držet jednoho Žida. Tito čtyři Židé měli být vyňati z jurisdikce jiných soudů a byli podřízeni pouze biskupovi a olomouckému kostelu (č. 131). V těchto případech přebíraly jurisdikci nad Židy církevní soudy. Tato výsada zřejmě potvrzovala zažitou praxi, protože již roku 1278 olomoucký biskup Bruno vyhlašoval rozsudek ve sporu mezi Erclinem, farářem kostela Všech svatých v Brně, a Židem Natanem o věno tohoto kostela (č. 60).⁵¹

V některých velkých královských městech Židé vytvářeli samostatné obce (*communitas Judaeorum, kehila*).⁵² Židovská obec byla z formálního hlediska rovnocenná té městské

50) PLANITZ 1973, s. 277.

51) Také v Praze je po roce 1380 znám případ, kdy si arcibiskup vynutil právo soudit Židy. TOMEK 1893, s. 220; srov. BONDY/DVORSKÝ 1906, č. 156, s. 76.

52) Miroslav Štěpán upozornil na to, že židovská obec (*kehila*) mohla vzniknout, pokud v daném místě žilo alespoň deset židovských rodin (ŠTĚPÁN 1992, s. 4). Obecně se v literatuře předpokládá, že obec musela mít deset dospělých mužů, aby zde dle halachických pravidel mohla být sloužena bohoslužba. Musíme si ale uvědomit, že pravidla utváření obce se v průběhu středověku teprve formovala a proto nelze vyloučit, že některé židovské komunity-obce mohly být tvořeny i menším počtem členů.

nejenom pravidelným sázením neboli potvrzováním jejich představitelů královským podkomořím, ale částečně i ve skladbě, úkolech a názvech samosprávných orgánů. Královu vůli a soudní moc uvnitř židovských obcí vykonávali rychtáři, jinak též „soudci“ (*iudices Judeorum*), které prostřednictvím podkomořího dosazoval panovník. Nemusíme pochybovat o tom, že židovští rychtáři se alespoň v případě Starého Města pražského těšili velké důvěře a respektu a byli vybíráni z předních měšťanských rodin (č. 224).⁵³ Tvrzení starší literatury, že se jednalo vždy o jednoho křesťana a jednoho Žida, nelze v pramenech sledovaného období prokázat a pravděpodobně se jedná o projekci mladšího stavu.⁵⁴ V menších komunitách tuto funkci vykonával městský rychtář. Ve Fridrichových privilegiích se židovských rychtářů týká hned několik paragrafů (č. 47). Židovský rychtář měl například zprostředkovávat právní styk mezi židovským a křesťanským obyvatelstvem, jako místo jeho soudu se určuje prostranství před synagogou apod.⁵⁵ Do roku 1347 jsou židovští rychtáři doloženi v Praze, Znojmě a Brně (č. 147, 175, 212, 224, 225). Obecně lze říci, že postupně klesalo množství židovských obcí podléhajících panovníkovi a naopak narůstal počet Židů podléhajících panské nebo církevní správě. Vrchnosti přebíraly jurisdikci nad židovským obyvatelstvem usazeným na jejich panství.⁵⁶

Dispoiční právo s židovským majetkem bylo samozřejmostí; panovník mohl zastavovat židovské poplatky i nemovitosti podle vlastního uvážení. Využíval také práva odúmrtí, jak tomu bylo v případě, kdy Jan Lucemburský věnoval Jindřichovi, truksasovi vyšehradského probošta Bertolda z Lipé, dům v Praze po zesnulé Židovce Milce z Čáslavi (č. 155). Známý je i mladší případ z roku 1366, kdy Karel IV. věnoval dům Žida Lazara vysokému učení a založil zde první mistrovskou kolej v Praze (*Collegium Caroli*). Z této doby známe několik dalších dokladů o domech uvnitř pražského Židovského Města, které Karel IV. věnoval svým služebníkům. Tyto domy se však později opět ocitaly v rukou židovských majitelů, což znamená, že je jejich nabyvatelé obratem prodávali zpět do židovských rukou. Panovníkův dar tedy zpravidla využívali pouze jako prostředek k získání hotovosti. Pro Prahu zároveň můžeme potvrdit poznatky dosavadního bádání o tom, že v některých městech (například v Kolíně nad Rýnem, Vídni, Řezně nebo Trevíru), v nichž bylo židovské osídlení od křesťanského odděleno zdí, bránami nebo jinými stavebními prvky, žili

53) Významnému postavení židovských rychtářů ve městě by mohl nasvědčovat fakt, že jeden z nich – Pešl (*Peschlinus iudenrichter*) – roku 1346 vystupoval jako ručitel při uzavření smíru mezi Matějem od Věže a dalšími významnými staroměstskými měšťany. *Liber vetustissimus*, fol. 183r. Podobně též Pešl ručil roku 1350 a 1362 dvěma do města nově přijatým měšťanům. *Liber vetustissimus*, fol. 90v, 98v.

54) Srov. ŠMAHEL 2001, s. 415.

55) K židovským rychtářům včetně uvedení základní literatury nejnověji BLECHOVÁ 2015b, v tisku.

56) TISCHLER 1983, s. 41.

uvnitř židovské osady často vedle sebe Židé a křesťané doslova dům od domu.⁵⁷ Ne vždy ale byl postoj křesťanského obyvatelstva vůči Židům negativní. Ve vzácně dochované stížnosti k panovníkovi se Židé mimo jiné zmiňují o protizidovských nepokojích v Praze a prosí krále Jana Lucemburského, aby tlumočil jejich vděčnost pražskému a olomouckému biskupovi stejně jako některým pražským měšťanům za to, že se jich zastali (č. 94).

Při evidenci Židů k daňovým nebo jiným účelům se zpravidla počítali jen „osedlí“, tj. majitelé domů. Židovské domy však bývaly přeplněny. Jeden objekt vlastnilo více majitelů a známe doklady, v nichž se objevuje několik majitelů i jednotlivých obytných místností.⁵⁸ Přestože ze sledovaného období mnoho dokladů nemáme, je nepochybné, že se v každé větší židovské obci vyvinula synagoga, která mohla fungovat i jako škola. Ta představovala nejvýznamnější budovu židovské ulice nebo čtvrti. V synagoze se shromažďovala obec a v její blízkosti se odehrávaly soudy. K nejstarším dochovaným patří pražská Staronová synagoga, jejíž vznik bývá obvykle kladen do roku 1280 (srov. č. 199). Vedle Prahy, kde jich zřejmě bylo i více, jsou do roku 1347 doloženy další synagogy ještě ve Znojmě a v Brně. Synagogy se také obecně zmiňují v privilegiu Přemysla Otakara II. z roku 1262 (č. 52, 194, srov. č. 243). Pokud Židé neměli vybudovanu synagogu, scházeli se v soukromém domě. Židovské komunity mívaly i vlastní židovský hřbitov nazývaný „židovská zahrada“, protože Židé nesměli být pochováni spolu s křesťany. Zpočátku byli zemřelí nejspíše sváženi do Prahy. Později se dozvídáme o dalších židovských zahradách ve Znojmě a jinde (č. 139). Nejstarší doklady židovských náhrobků pocházejí z Brna, Znojma a Chebu (č. 246–254).

V období do roku 1347 není doloženo, že by v Čechách a na Moravě docházelo k vypovídání Židů z měst.⁵⁹ Většina případů zajímání a vykupování Židů je v pramenech i literatuře spojována s údajnými delikty Židů vůči křesťanům. Jedna z nejstarších zpráv, zmíněná už výše, je zapsána ve Zbraslavské kronice (č. 80). Podle ní nechal panovník Václav II. roku 1298 zajmout všechny Židy v království a rozkázal zabavit jejich majetek pod vlivem zpráv z Říše o znesvěcení hostie a následných pogromech na Židy v říšských městech. Po nástupu Lucemburků se tento prvek panovnícké politiky vůči Židům stal poměrně standardním.⁶⁰ Od 14. století, respektive od nástupu Lucemburků na český trůn, se k židovské politice českých králů připojuje ještě vztah českého panovníka (či královské

57) MUSÍLEK 2015, v tisku; AMP, Sběrka rukopisů, sign. 987, fol. 220v; TOMEK ed. 1866, s. 243; další doklady shromáždil TOMEK 1892b, s. 217–218.

58) HOFFMANN 2009, s. 385.

59) Zprávy o vypovídání Židů z Čech ve středověku uvádí pouze Hájek, například č. 7 a 8.

60) DOLEŽALOVÁ 2015a, v tisku.

komory) k Židům ve vedlejších zemích České koruny. Cílem lucemburských vládců bylo pevně svázat tato nová území se správou českých zemí a tamní Židy podřídit přímo pražské královské komoře. Tak tomu bylo jednoznačně například v Horní Lužici po roce 1329 nebo ve slezských městech.⁶¹ Na rozdíl od své politiky v Čechách neváhali Lucemburkové Židy ve vedlejších zemích „zastavovat“ lužickým či slezským městům za finanční či daňové kompenzace.

Ohledně vnitřní správy židovských obcí se do roku 1347 mnoho zpráv nedochovalo. Proto si při její rekonstrukci musíme namnoze vypomáhat zmínkami z mladších období. Ve vnitřních záležitostech se Židé řídili židovským právem, tzv. *halachou*, jež představovalo směs zvykového a psaného práva se silnými vlivy Tóry a Talmudu, kdežto ve vztahu ke křesťanům pro ně byla závazná panovnická privilegia. Pokud Žid žaloval křesťana, pře se odbývala před soudem židovského rychtáře (*iudicium pro Iudaeis*) nebo před městským soudem. Zvlášť závažné pře (s výjimkou hrdelních) soudil tribunál v čele s vrchním rabínem, od něhož nebylo odvolání. Spory menšího významu pravděpodobně řešil soud, na němž spolu s vrchním rabínem zasedali další dva rabíni (celkem tedy tři soudci) a jehož se účastnili také židovští starší. Ryze židovské soudy v Praze byly nepochybně kompetentní i pro všechny Židy v českých zemích.⁶²

Židovské hospodářství a finance

Zápisy o hospodářské činnosti Židů, které v průběhu 14. století pronikají v souvislosti s rozvojem písemnictví do městských knih nebo do formulí písařských kanceláří, jsou jedněmi z mála dokladů a bohatým zdrojem informací o činnosti Židů na území českého království.⁶³ Židovští finančníci půjčovali peníze panovníkovi, významným církevním institucím a osobám, předním šlechtickým rodům i zámožným měšťanům královských měst.

Panovníci přistupovali k židovskému obyvatelstvu většinou ryze účelově. V případě potřeby byli Židé panovníkem zatčeni a museli mu poskytnout vysoké půjčky (č. 94). Například roku 1336 nechal král Jan Lucemburský kopat v pražské synagoze a podle údajů Zbraslavské kroniky zde našel 2000 hřiven stříbra ve zlatě, stříbře a penězích (*denariis*). Zároveň uvěznil bohaté Židy, kteří byli propuštěni až za tučné výkupné (č. 160).

61) DOLEŽALOVÁ 2015b, v tisku.

62) ŠMAHEL 2001, s. 415–416; srov. FLODR 2001, s. 126.

63) Srov. HOFFMANN 2009, s. 390.

Podobně postupoval již roku 1298 Václav II., který v souvislosti s výše zmiňovanými událostmi v Röttingenu nechal shromáždit všechny Židy z království a vybral od nich značné peněžní částky. V tomto případě se však nejednalo o ryze násilnou akci, ale spíše o „placené“ poskytnutí ochrany v nouzi (č. 80). Jan Lucemburský neváhal peníze jen od Židů, ale i od šlechty, církevních institucí a měst. V soupisu dluhů městské rady Starého Města pražského jsou vyčísleny dluhy, kterými musela být kryta půjčka 600 kop grošů, poskytnutá předtím králi Janovi Lucemburskému na jeho žádost (č. 115). Na shromáždění peněz pro tak vysokou půjčku, kterou město panovníkovi odevzdat, se podíleli vedle ostatních měšťanů také Židé. K podobné situaci došlo roku 1345, kdy si Karel vypůjčil od města Brna nesrovnatelně nižší obnos (50 kop), který si konšelé opatřovali u Židů (č. 220). Také město Louny si prokazatelně bralo půjčky u místních Židů (č. 238, 239). Tyto zmínky naznačují, že někteří příslušníci židovských obcí disponovali značným bohatstvím, které jim mimo jiné plynulo z peněžních transakcí, o nichž přináší formulářové sbírky množství dokladů.⁶⁴

K osobám, které jen neochotně splácely své dluhy Židům, patřili také přední zemští šlechtici Rajmund z Lichtenburka, Jindřich z Lipé a další (č. 68, 183, 186). V jednom z formulářů žádají pražští měšťané Konrád z Domažlic a Václav Geunaher pana Viléma z Landštejna, aby přiměl svého bratra Smila z Ledenic splatit všechny své pohledávky, včetně dluhu u Židů (č. 173). Dochované zprávy dokládají, že šlechtické a měšťanské rodinné klany spolu musely při důlním a peněžním podnikání velmi úzce spolupracovat. Ve spojení zámožných měšťanů a židovských peněžníků, disponujících vysokými finančními částkami v hotovosti, spolu se šlechtici lze spatřovat účelově budovaná uskupení, která mohla lépe než jednotlivci využít své konexe s panovnickým dvorem i vlivnými osobami v regionu.⁶⁵

Židé žijící ve městech podléhali zpočátku nejvyššímu komorníkovi, později královskému podkomořímu, čemuž nasvědčuje také to, že právě podkomořímu byla městskou radou disponována tak zvaná židovská daň (*census Iudeorum*). Ta však nebyla integrální součástí městské sbírky. Pouze někdy byl její výnos se svolením panovníka využíván ke krytí přímých nákladů, jež mělo město s pobytem panovnického dvora, s opravami opevnění apod. Jeden ze zápisů pečetění listin v domě pražského měšťana Henslina Matějova z listopadu roku 1331 dokládá, že Židé ze všech královských měst v Čechách odváděli komoře 400 hřiven stříbra (č. 143). Roku 1332 měla královská židovská daň, zaplacená na tři roky dopředu, činit celkem 1200 hřiven stříbra (č. 146). Král však mohl bez zdůvodnění

64) GRAUS 1987, s. 352–370.

65) MUSÍLEK 2012, s. 121–122.

vybíranou sumu zdvojnásobit či mohl od židovských obcí vymáhat „zvláštní pomoci“ či částky za confirmace různých privilegií (č. 184, 185). Naopak mohl panovník výši berně libovolně snížit nebo její placení zcela odpustit (č. 96, 207).

Nevíme, podle jakého klíče docházelo k rozepisování výše odváděné židovské daně (berně) na jednotlivé osoby. Určitou představu si ale můžeme udělat na základě analogie se slezskou Vratislaví. Zde se vzácně dochovaly dvě listiny, které zachycují královskou berni od tamních Židů zaplacenou na čtyři roky dopředu.⁶⁶ V zápise jsou vyjmenovány jednotlivé osoby s přesnou částkou, kterou do královské komory v období čtyř let odvedli. Co je zásadní, odváděná částka nebyla u všech osob stejná, ale kolísala od pár grošů až po několik kop. Vratislavské záznamy nás tedy informují o množství zásadních skutečností. Výše berně se s největší pravděpodobností podobně jako u křesťanů odvíjela od výše vlastněného majetku. Podobně jako křesťanská středověká společnost byly majetkově hierarchizovány a strukturovány i jednotlivé židovské komunity. Vedle zámožných lichvářů, jejichž konexe sahaly až na panovnický dvůr, zde byla také celá řada méně zámožných členů obce nebo drobných řemeslníků a živnostníků, kteří do židovské berně odváděli nesrovnatelně nižší částky než jejich movitější souvěrci. Přestože podobné doklady z domácího prostředí postrádáme, nemusíme pochybovat o tom, že velice podobně jako ve Vratislavi fungovala praxe výběru berně v židovských obcích v Čechách a na Moravě.

V zápisech *Svatopavelského formuláře* se nachází pouze jediný úpis židovskému peněžníkovvi. Jednalo se o v dané době netypickou bezúročnou půjčku ve výši 20 hřiven, kterou Žid Mušlín poskytl královskému komorníku Burchardovi z Magdeburgu. V případě Mušlína se jednalo o jednoho ze členů pražské židovské obce a také o jedinou osobu židovského původu, která by přes osobu Burcharda z Magdeburgu mohla být hypoteticky spojována s horním podnikáním ve vznikajícím horním středisku Kutné Hoře.⁶⁷ V některých dalších dlužních úpisech *Svatopavelského formuláře* se však zcela běžně objevuje formule, která umožňuje věřiteli, aby si v případě nedodržení platebního termínu obstaral peníze půjčkou „v Židech“ (*in Judea*), a to ke škodě dlužníka, který na sebe přejímal placení úroků.⁶⁸ Roku 1287 si biskup Tobiáš z Bechyně od nejmenovaného pražského Žida vypůjčil sumu 120 hřiven na cestu ke koncilu ve Würzburgu a zároveň mu zastavil

stříbrný kalich (č. 71). Podobně již o sedm let dříve musel cisterciácký klášter v Sedlci zastavit Židům blíže nespecifikované klášterní klenoty vzhledem k nepříznivému hospodářskému vývoji v zemi po smrti Přemysla Otakara II.⁶⁹

Zajímavé je svědectví v již zmiňovaném dopise olomouckého biskupa Bruna ze Schauenburku papeži z roku 1273, které alespoň částečně rozkrývá mechanismy židovských obchodů. Hovoří se v něm o tom, že Židé často provozují tak vysokou lichvu, že během pouhého jednoho roku úroky převyší půjčený kapitál. Zároveň se zde konstatuje, že Židé zastávají různé úřady, jako jsou výběřčí nebo mincíři. Od zlodějů berou do zástavy ukradené kalichy, svěcená roucha nebo knihy. Biskup si papeži stěžuje, že přistižení křesťané musejí ukradené věci vracet, zatímco najdou-li se u Židů, ti nejsou k jejich vrácení nuceni (č. 57). Svým svědectví Bruno ze Schauenburku de facto potvrzuje porušování privilegia Přemysla Otakara II., podle něž Židé mohli brát do zástavy jakékoliv věci vyjma kostelních rouch a zkrvaveného šatstva (č. 51). Již samotná nutnost začlenit toto nařízení do královského privilegia ukazuje, že k zastavování cenných náboženských předmětů u Židů docházelo. Privilegium se snažilo této praxi zabránit, nejspíše na nátlak duchovenstva v panovnickém okolí, avšak málo účinně.⁷⁰

Několik dlužních úpisů pro pražské židovské peněžníky se objevuje také ve formulářové sbírce *Summa Gerhardi*. Vedle Žida Pinkase, řečeného Velký, se zde zmiňuje jakýsi Izák, dále nejmenovaný Žid z Domažlic a pražský Žid Manne a jeho potomci. Podle formulářových záznamů měli zmínění Židé neznámým osobám poskytnout úvěr v celkové výši 256 kop grošů (č. 168–172). Manne byl v polovině 14. století jedním z nejbohatších pražských židovských obchodníků. Z jeho synů jsou známi Lazar, Judl a Merkel. Karel IV. jim za sérii předchozích půjček udělil roku 1350 osvobození od všech platů na dvě léta. O blízkých kontaktech zámožných židovských peněžníků s panovníkem svědčí také další privilegium, v němž král udělil všem Židům, kteří se chtěli roku 1351 zúčastnit Lazarova svatebního obřadu, povolení zůstat v Praze po dobu patnácti dní.⁷¹

Židé z ostatních českých měst hledali cestu do Prahy, z níž byly vedeny obchody do všech koutů země. Obchod s penězi a se zbožím vytvářel živé kontakty a některé židovské rodiny si udržovaly zastoupení ve více městech.⁷² Postupně se rozšiřující síť kontaktů mnohdy sahala i za hranice království. Například jeden z pražských Židů je doložen v Řezně, jiný se podílel na obchodech ve Frankfurtu nad Mohanem.⁷³

66) CDM VII, č. 595, s. 434; CDM VII, č. 598, s. 436.

67) Zemřel někdy před rokem 1302, o čemž se dozvídáme z listiny, v níž jeho vdova spolu se svým zetěm Avigdorem a Mušlínovými potomky prohlašuje za splacené všechny své pohledávky vůči johanitům od Panny Marie pod řetězem. Listina dokládá nejenom uzavření půjčky u židovských peněžníků, kterou sjednal komtur jednoho z předních řádových domů v Čechách, ale také upozorňuje na některé další příslušníky pražské židovské obce na počátku 14. století. Svědky pořízení totiž byli pražští Židé Baruch, Vogel, Izák a jakýsi Swargeveranus (RBM II, č. 2763, s. 1207).

68) JANÁČEK 1972, s. 895; LOSERTH ed. 1896, č. 63, s. 64–65; TADRA ed. 1882, č. 10, s. 341–342; č. 135, s. 471.

69) ČELAKOVSKÝ/VOJTÍŠEK 1916, s. 19.

70) K tomu nejnověji MÜLLER 2012, s. 179–204.

71) TOMEK 1892b, s. 515.

72) Situaci v moravských městech nastínil ŠTĚPÁN 1992, s. 3–21.

73) TISCHLER 1983, s. 40.

Židům byl ve středověkých městech povolen pronájem ungelťů neboli kupeckých skladů, což pro zručné obchodníky představovalo zajisté nemalý zdroj příjmů. O nejnámějším kupeckém skladu, tzv. Ungeltu, v pražském Týně jsme v písemných pramenech informováni jen sporadicky. Nicméně zvláště zápisy v *Liber vetustissimus* naznačují, že pražský zahraniční obchod byl velmi rozvětvený a že již na přelomu 13. a 14. století pro něj platily závazné předpisy a pravidla. Ungelt obecně představoval clo neboli poplatek za sklad zboží, jež museli městské radě odvádět zahraniční kupci, kteří přišli do města.⁷⁴ V praxi městská reprezentace mnohdy postupovala tak, že svým zámožným spoluměšťanům pronajímala výběr ungelťů z různého zboží dováženého do města za jasně stanovených podmínek (délky pronájmu a výše zaplacené sumy). Tyto dohody byly oboustranně výhodné. Městská rada se jednak zbavovala povinnosti dohledu a další agendy s vedením ungelťů, jednak obdržela celou částku z pronájmu najednou a mohla ji využít pro potřeby města. Nájemci, k nimž patřili zámožní jedinci nebo i několik společníků, naopak na pronájmu vydělali vyšší částky, než jaké zaplatili městské radě za pronájem. Nutno podotknout, že pronájem ungelťů z některých druhů zboží (sladu, vína, medu apod.) dosahoval v pražském prostředí vysokých sum, které mnohdy přesahovaly i několik stovek kop grošů. Ungelty byly městskou obcí využívány také ke splácení vypůjčených obnosů, přičemž jejich výnosy bývaly postoupeny příslušnému věřiteli až do vyrovnání jeho pohledávky.⁷⁵

Díky staroměstské knize *Liber vetustissimus* víme, že mezi lety 1312 až 1316 si zde pražský Žid Jakob mohl několikrát pronajmout sklad medu, neboli tzv. medný ungelt (č. 105, 119). Zároveň jej vícekrát nalézáme mezi věřiteli města, kterým byl dluh vyplácen výnosy z pronajatých městských ungelťů. Tento druh splácení poskytnutých finančních obnosů byl v první polovině 14. století na Starém Městě pražském poměrně běžný. Mezi věřiteli městské obce v relativně nízkých částkách od tří do 15 kop grošů najdeme také další pražské Židy, jako Avigdora, Izáka, Jaruše, Merklina nebo Sypothu, jimž byla dlužná částka vyplácena právě z výnosů za pronájem skladu/ungelťů (č. 107, 110, 113, 114 aj.). Dozvídáme se, že nejbohatší měšťané jako Mikuláš od Věže vypomáhali městské obci s dluhy u Židů a poskytnuté sumy jim byly obcí později vyplaceny zpět (č. 112, 125, 126). Pražští měšťané někdy půjčovali Židům svoje peníze za účelem výhodných zisků, o něž se následně rozdělili. Přestože se městská rada několikrát pokusila svými výnosy zamezit vzájemným peněžním obchodům měšťanů a Židů, vzhledem k jejich oboustranné výhodnosti neměla šanci na úspěch a nařízení nebyla dodržována. Měšťany zřejmě od podobných půjček neodrazovaly ani přísné tresty – nejdříve pokuta, při opětovném porušení následovala ztráta majetku a vypovězení z města (č. 137, 138).

74) TOMEK 1892a, s. 23–24; TOMEK 1892b, s. 146–147, 361.

75) TOMEK 1892a, s. 300.

V dlužních zápisech často vystupují v Praze i v jiných městech vesměs zámožní a vážení měšťané, kteří často zasedali v městské radě. Například členy lounské městské rady byli švec Wernher, Jan Lauschmanův, Kuncl Heller, Matěj Wande, pekař Hennel a další. Příslušníci některých dalších rodů, například Kynirlingů nebo Ruwlů/Rywlínů, jsou v soudní knize města Loun zmíněni i na jiných místech, z čehož lze vyvozovat, že na základě vlastněného majetku zastávali ve městě významné postavení. Přestože se nejspíše jedná pouze o zlomek skutečně poskytnutých dluhů, z dochovaných lounských zápisů jasně vyplývá, že židovská hotovost byla zámožnými měšťany běžně využívána již v první polovině 14. století, a to nejenom v sídelních nebo velkých královských městech (č. 240).⁷⁶

Uvedené záznamy, často dochované pouze ve formulářových sbírkách, nejednou přinášejí ojedinělé informace, které potvrzují také údaje diplomatického materiálu, případně zahraniční analogie. Zdá se, že dochované pramenné zmínky svědčí o jinak pouze tušeném velkém rozsahu židovských úvěrových obchodů. Navíc dokládají, že tyto obchody byly spojovány s překupnictvím drahých kovů a zlatnických výrobků, které byly často u Židů zastavovány biskupem, kláštery nebo jinými významnými církevními institucemi. Ostatně klenoty byly pražskými Židy prokazatelně přechovávány již roku 1316 (č. 120). V případě nevyplacení zastavených drahocenností u Židů se tyto stávaly dalšími obchodními či směnnými komoditami. Vedle významných církevních hodnostářů a institucí k židovským dlužníkům podobně jako ve Vídni patřili také panovník, zástupci šlechty, městská obec nebo jednotliví měšťané.⁷⁷

Na základě všech nepřímých zmínek i ojedinělých dokladů o vysokých půjčkách lze soudit, že se postavení židovské obce opíralo o značné zásoby drahého kovu, jejichž skutečný objem pro nás zřejmě zůstane neznámý.⁷⁸ Finanční transakce a půjčky často prováděli křesťanští a židovští obyvatelé města společně. Křesťanští měšťané však tuto činnost provozovali ve skrytu nejčastěji tak, že pravidelně poskytovali svou hotovost židovským peněžníkům, kteří ji následně s pomocí úročených půjček dále zhodnocovali. Je zřejmé, že podobné obchody byly oboustranně výhodné. Zámožní měšťané mohli prostřednictvím Židů půjčovat peníze na úrok, což jim bylo jinak přísně zakázáno, kdežto židovští finanč-

76) Určitou představu o skutečném množství židovských půjček podávají znojenské rychtářské rejstříky, které se dochovaly z rozmezí let 1415 až 1438. Během uvedeného období bylo vloženo do těchto rejstříků několik tisíc zápisů o židovských zápůjčkách dlužníkům ze všech vrstev městského obyvatelstva, ale i stovkám poddaných z okolí, členů šlechtických rodů a církevních institucí (HOFFMANN 2009, s. 390). Rozboru se v nedávné době dočkaly také olomoucké rejstříky z let 1413 až 1428 (ZAORAL 2015, v tisku; srov. BLECHOVÁ 2015a, v tisku), nemluvě o nesmírném bohatství doposud neprobádaných městských knih (zde máme na mysli zejména staroměstskou knihu soudní a dvě staroměstské knihy pro dluhy z druhé poloviny 14. století, které jsou nejbliže našemu časovému horizontu, srov. katalog městských knih, který sestavil Rostislav Nový (NOVÝ 1960, s. 146–147).

77) Srov. STAUDNER 1966, s. 87–100.

78) JANAČEK 1972, s. 895, srov. HOFFMANN 2009, s. 389–390.

níci mohli nabízet k půjčkám výrazně vyšší sumy, než jakými sami disponovali. Přestože jejich vztahy nebyly ideální a měšťané Židy různě osočovali a leckdy i fyzicky napadali, bez jejich úvěrů se obejít nemohli. Židovské finanční transakce, ať již prováděné samotnými Židy nebo ve spojení s křesťany, bezpochyby přinášely do městského organizmu zdroj flexibilních forem podnikání.

Židovská jména a konvertité

Jedním ze závažných problémů při výzkumu židovského osídlení představuje otázka spolehlivé identifikace určitých osob jako Židů. Obvykle bývá dotčená osoba v pramenech označena jako Žid nebo Židovka, což však ještě nemusí bezpečně znamenat, že se skutečně jedná o židovskou osobu. I když si Židé podrželi užívání biblických jmen, velice záhy začali přejímat nejenom osobní jména, ale i příjmy nebo tzv. příjmení od domácího obyvatelstva, a to jak od Němců, tak zejména od druhé poloviny 14. století také od etnických Čechů.⁷⁹ Ve středověku lze vysledovat praxi, podle níž Židé nejdříve obdrželi po narození nebo později (při obřizce u chlapců či udělování jména u dívek) hebrejské jméno (*šem ha-kodeš*), které používali v hebrejských dokumentech (například při vyhotovování závětí apod.), na náhrobcích (srov. č. 246, 252) a při náboženských úkonech. Vedle hebrejského jména dostali také přízvisko (profánní jméno – *kinuj*), které pocházelo z vernakulárních jazyků (z češtiny, němčiny) nebo latiny, případně jsou podoby jednoho přízviska doloženy ve více jazycích. Pod tímto přízviskem (vlastně příjmím nebo tzv. příjmením) vystupovali nejenom při kontaktu s křesťany, ale mnohdy i mezi sebou. Tato jména se nejčastěji zmiňují v křesťanských pramenech, o čemž svědčí také variabilita osobních jmen u židovských osob v této edici. Objevují se zde vedle sebe jak jména biblická (Abraham, Áron, Izák, Jakub, Juda, Jonáš, Lazar, Samuel), tak další obvyklá židovská jména (Mušlin, Pinkas, Trostlin) nebo jména, která byla u dobové měšťanské společnosti v oblibě a dokládají, že tyto „módní“ trendy se nevyhnuly ani židovskému obyvatelstvu (Beneš, Seidlin, Konrád, Merklin, což je vlastně jedna z podob křestního jména Martin). Pojmenování žen se od pojmenování mužů lišilo. Ženy totiž nemusely mít hebrejské posvátné jméno, ale mohly užívat jak v židovském, tak v křesťanském prostředí pouze jméno pocházející z vernakulárních jazyků (Eva, Klára, Milka, Sarca). Avšak na náhrobních kamenech či oficiálních židovských dokumentech jsou uváděny s určením dcera otce (*bat*) nebo manželka muže – *ešet* (viz č. 249, 251, 252).

79) Na tato jména již bylo mnohokrát upozorněno, srov. HOFFMANN 2009, s. 388–389; doposud asi největší soubor jmen ze sledovaného období shromáždil pro pražské prostředí Václav Vladivoj Tomek, TOMEK 1892, s. 515–517. Obecně k židovským jménům BEIDER 1994; BEIDER 2009.

Specifickou součástí života Židů ve středověké společnosti byly jejich konverze ke křesťanství, ať už dobrovolné nebo vynucené. Jednou z nejviditelnějších historických epizod v této souvislosti byla první křížová výprava do Svaté země roku 1096. Tehdy protáhly křížácké oddíly skrze Říši i Čechy. Docházelo přitom k excesům, při nichž byli Židé nuceni ke konverzím. Jestliže se dobrovolně nepodřídili, mnohdy se stávalo, že byli zabíjeni. Podle dochovaných zpráv došlo roku 1096 k podobným útokům na Židy také v Praze (č. 16–21). Víme, že Židé v Praze sice pod tlakem konvertovali, ale domáhali se svých práv garantovaných církví i knížetem. Vynucené konverze církev zakazovala, ale pokud už Žid ke křesťanství přestoupil, bylo jeho na navrácení k judaismu křesťany nahlíženo jako na odpadlictví (č. 16, 30 a 31).⁸⁰

I v dalších pramenech jsou doloženy údaje o dobrovolných konverzích Židů.⁸¹ V českých poměrech se ale často jedná pouze o formulářové záznamy, které uvádějí, jak má být s nově pokřtěným zacházeno. Mnohdy byly tyto listy vydávány také pro existenciální zajištění neofytů, protože jim jako křesťanům bylo zapovězeno věnovat se lichvě (č. 100). Se židovskými konvertity se ovšem setkáváme po celý středověk. Někdy se jedná jen o náhodné zmínky, ze kterých se dovídáme, že muž či žena byli židovského vyznání. Tak je tomu například u Žida Podivy, zmiňovaného v Kosmově kronice k roku 1067 (č. 10). Tito lidé někdy dosahovali výjimečného postavení a jsou dokladem, že se konverze mohla Židům vyplácet. Nesporným svědectvím tohoto druhu je Kosmův zápis o Jakubovi řečenému Apella. (č. 32) I když tento záznam byl do Kosmovy kroniky zařazen jako ilustrace nedůvěryhodnosti Židů, naznačuje, že ani nejvyšší správní funkce přemyslovského knížectví nemusely být pro konvertity nedosažitelné. Konverze obyčejných Židů nebyly patrně nijak výjimečné, protože i v mladších pramenech se hojně vyskytují doklady o dobrozdáních pro neofyty židovského původu.⁸²

Ve středověku byly poměrně běžné i zákroky ve prospěch konvertovaných Židů, kteří dosáhli svěcení.⁸³ Tyto osoby většinou zůstávaly poznamenány označením „křtěný Žid“, které někdy mizelo až v dalších generacích. Pokřtění Židé byli velmi často označováni příjmím Židek, podobně jako vrátný královny Johany Bavorské Vavřinec Židek,

80) V souvislosti s první křížovou výpravou se tyto zprávy vztahují k obvinění pražského biskupa Heřmana ze špatné péče o neofyty.

81) Tématu oboustranných dobrovolných konverzí se dotkl Jean-Claude Schmitt (SCHMITT 2010, s. 178–187). Velmi podrobný seznam konvertitů pro *regnum teutonicum* shromáždil Alfred Haverkamp, srov. HAVERKAMP 2001, s. 255–310. Konvertité se samozřejmě objevují i později. Například roku 1555 byl pokřtěný Žid Pavel Šmukýř zvolen kostelníkem u sv. Mikuláše, srov. TEIGE ed. 1915, s. 109.

82) Srov. například doklady v Cancellaria Arnesti (TADRA ed. 1880, s. 218–219, 275–276); srov. TOMEK 1893, s. 220–221, pozn. 9.

83) Srov. ASV, Reg. Vat. 22, fol. 99v–100r; SIMONSOHN ed. 1988, č. 197, s. 204–205; ASV, Reg. Av. 11, fol. 394v; SIMONSOHN ed. 1988, č. 299, s. 310; srov. také SYNAN 1967, s. 114.

doložený mezi lety 1386 až 1388.⁸⁴ Ke známým konvertitům patřil kupříkladu také Mistr Pavel Židek, autor díla *Správovny*. Ne vždy však přijímá nebo tzv. příjmení Žid nebo Židek muselo označovat konvertitu, což se týkalo nejenom měšťanů, ale také kleriků. V některých případech nelze vyloučit, že se vztahovalo k charakterovému rysu spojovanému s židovským etnikem, nebo nějakému výraznému fyzickému atributu či způsobu obživy. To byl také pozdější případ staroměstské měšťanky Markéty, která byla v dobových pramenech označována jako Židovka. Její příjmení se však nevztahuje k etnickému původu, ale k tomu, že Markéta půjčovala peníze. Z rozmezí let 1430 až 1435 se dochovala celá série Markétiných dlužních úpisů a z roku 1435 se v této souvislosti připomíná také její písař Vaněk z Příbrami.⁸⁵

Židovské osídlení českých zemí do roku 1347

Nejstarší židovské osídlení v českých zemích lze klást až do počátku 10. století (č. 1). Ze stejného století pocházejí další sporadické zmínky, které naznačují, že se zde nacházeli židovští kupci a obchodníci (č. 2, 3, 6, 10). První doklad, který prokazatelně hovoří o židovském osídlení na našem území, pochází z Kosmovy Kroniky Čechů a vztahuje se k roku 1091 (č. 15). Můžeme se jen dohadovat, jak vypadala původní struktura židovského osídlení, zda se Židé na českém území vůbec usazovali nebo je využívali pouze jako tranzitní oblast či východisko k dalším kupeckým cestám. Vedle obchodu, který byl do té doby hlavním odvětvím jejich činnosti, se Židé postupně začali zabývat také podnikatelstvím, půjčováním peněz a dalšími finančními operacemi, což mělo zajisté vliv na jejich postupné usazování.⁸⁶ Některým pokřtěným Židům se podařilo proniknout na knížecí dvůr, v židovské komunitě se setkáváme také s prvními řemeslníky, lékaři nebo jinými povoláními.⁸⁷ Při sledování židovského osídlení se na jistější půdu nedostáváme ani na sklonku 13. století, neboť drtivá většina dokladů o něm pochází až z první poloviny století následujícího. Nelze ovšem vyloučit, že v některých lokalitách existovalo židovské osídlení staršího data, o kterém nemáme žádné pramenné doklady.

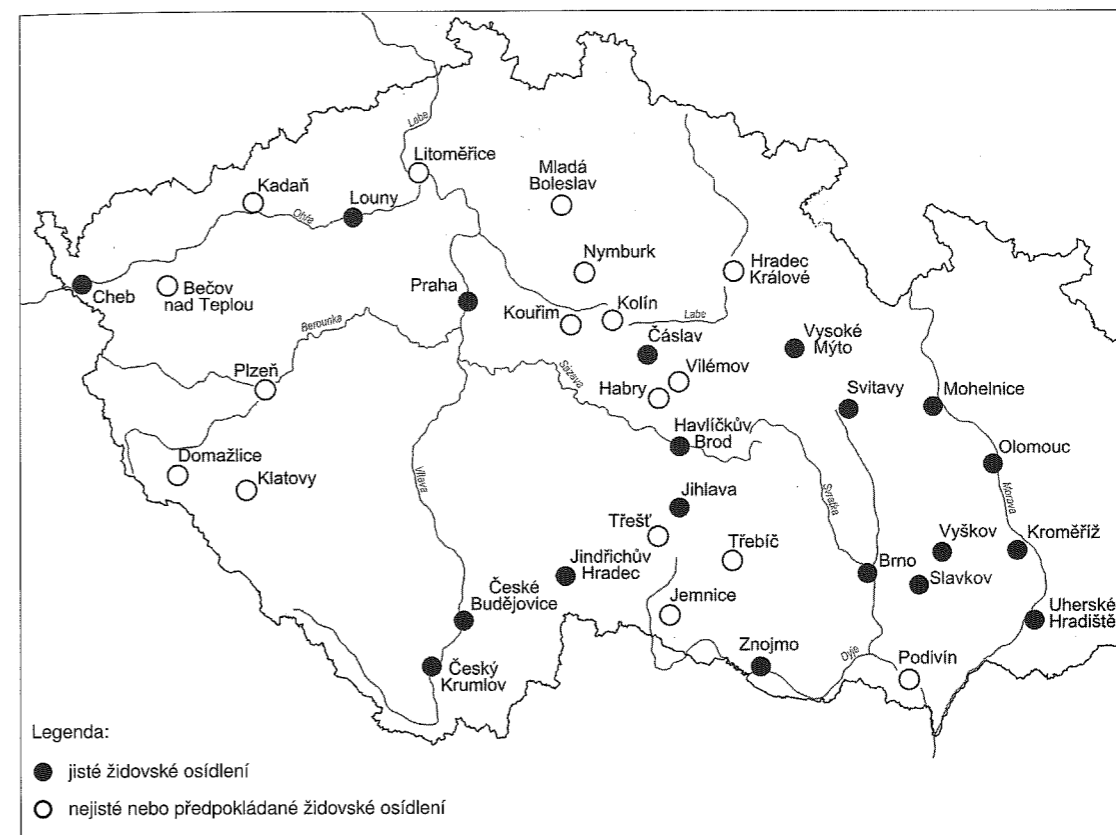
Zobrazená mapa židovského osídlení v českých zemích byla sestavena zejména na základě podkladů předkládané edice. Přihlédnuto bylo také ke dvěma doposud nejúpl-

84) TOMEK 1905, s. 61.

85) AČ 28, s. 719–721.

86) Srov. ŽEMLIČKA 2002, s. 399; ŽEMLIČKA 1997, s. 211, pozn. 79, kde je i shrnutí dosavadních názorů na genezi židovského osídlení v českých zemích.

87) Srov. ŽEMLIČKA 1997, s. 212–213.

Obr. Mapa židovského osídlení v českých zemích do roku 1347 (na základě podkladů Martina Musílka vyhotovil Jakub Hlavatý, 2014)

nějším přehledům židovského osídlení v českých zemích od Marie Tischler a Františka Hoffmanna.⁸⁸ Marii Tischler se podařilo pro období 1238 až 1348 identifikovat celkem 40 jistých nebo předpokládaných židovských obcí (včetně Žitavy). Oproti tomu František Hoffmann ve své mapě předpokládá v polovině 14. století 50 židovských obcí bez rozlišení jistoty jejich doložení.

Problém spočívá v tom, že ve sledovaném období u řady zachycených lokalit nelze hovořit o řádně ustavené židovské obci. Na základě výpovědi pramenů nevíme, kolik Židů

88) TISCHLER 1983, s. 55–58; HOFFMAN 2009, s. 386–387.

bylo v jednotlivých městech a městečkách ve skutečnosti usazeno. Není vyloučeno, že například ani židovské komunity královského města Čáslavi nebo Znojma nemusely do poloviny 14. století splňovat základní podmínku k vytvoření obce, to znamená, aby zde byl usazen dostatečný počet členů. I když vytvoření samostatných obcí ve velkých královských městech můžeme předpokládat, věrohodné doklady postrádáme. Z jiných písemných dokladů naopak víme, že panovník uděloval vrchnostem povolení k usazení třeba i jen jednoho Žida, z čehož je zřejmé, že v těchto lokalitách zcela jistě nelze hovořit o obci (č. 153). Proto se v popisku mapy záměrně mluví o „přehledu židovského osídlení“ (ne obcí), čímž jsou myšleny všechny lokality, v nichž je doloženo nebo předpokládáno usazení alespoň jedné osoby židovského původu.

Revizí předchozích výzkumů se podařilo do roku 1347 dohledat dohromady 36 lokalit, pro něž máme v písemných pramenech doloženo židovské osídlení. Z celkového počtu lze 19 lokalit považovat za jisté a 17 za pravděpodobné. Záměrně bylo upuštěno od klasifikace příslušných lokalit (královské město, město, městečko, poddanské městečko apod.), protože některé z nich se do roku 1347 nedají takto zařadit. Nemusíme však pochybovat o tom, že vedle Prahy vznikly velké židovské obce také v Kolíně, Brně, Olomouci, Jihlavě a Chebu. Chebská obec byla starého původu, měla zvláštní postavení a podléhala přímo králi.

Židovské osady byly dle pramenných zmínek o jejich existenci rozděleny na „jisté“ a „předpokládané“ (či v několika případech je přesněji hovořit spíše o kategorii „nejjisté“). Za „jisté“ jsou považovány ty osady, které jsou do roku 1347 uvedeny v listinách, městských knihách, dobových židovských dokumentech nebo narativních pramenech. Za „jisté“ je však považováno také osídlení v místech, v nichž je potvrzeno souběhem několika méně spolehlivých zdrojů. Zde se jedná zejména o židovské osídlení v královském městě Čáslavi, které je doloženo hned ve dvou formulářových sbírkách (*Codex Jacobi* a *Summa Gerhardi*) a v tzv. norimberském martyrologiu. Do kategorie „předpokládané“ byly naopak zařazeny osady, které jsou dosvědčeny pouze jedinou zmínkou ve formulářových sbírkách nebo v jiných méně spolehlivých typech pramenů. Zároveň sem byly zařazeny i lokality jako Kouřim, Vilémov, Habry nebo Mladá Boleslav. V těchto lokalitách můžeme na základě vyznění listiny nebo kronikářského záznamu existenci židovského osídlení pouze předpokládat, nikoliv věrohodně doložit. Týká se to také moravského městečka Podivín, které mělo být podle Kosmy založeno konvertitou Podivou (č. 10). Přestože je zde židovské osídlení dosavadní literaturou běžně předpokládáno, kronikářský záznam o něm výslovně nehovoří.⁸⁹

89) Srov. mapu HOFFMANN 2009, s. 386–387

Již zmiňované tzv. norimberské martyrologium uvádí mezi lokalitami, v nichž došlo k pogromům roku 1338, Znojmo, Jemnici, Třebíč, České Budějovice⁹⁰, Čáslav, Příchovice, Jindřichův Hradec a Libiš.⁹¹ Židovské osídlení v Příchovicích (vsi u Přeštice), ve Valticích (Feldsberg), Vratěnině (Fratting) a Hrádku u Znojma (Erdberg) však není pro první polovinu 14. století nikde jinde doloženo. Identifikace obce Libiš (*Lubes* či v hebrejském textu LVBS) není jednoznačná. Proto byla obě místa z mapového přehledu vynechána. Naopak do přehledu byla zařazena v kategorii „předpokládaná lokalita“ také Třebíč, protože židovské osídlení zde prokazatelně dokládají mladší prameny a lze je předpokládat i ve starším období. U lokality zmíněné před rokem 1346 ve formulářové sbírce *Codex Jacobi* jako „Gretz“ předpokládáme, že se jedná o východočeské královské město Hradec Králové. Na území Prahy sice Kosmas uvádí vlastně dvě osady (pod Pražským hradem a ve vyšehradském okrsku, osadě nebo ulici, jak bývá tento termín nejčastěji vykládán), jsou v naší mapě, na rozdíl od Tischler a Hoffmanna, zaneseny pouze jedním bodem. Vyšehradské podhradí totiž nikdy netvořilo samostatnou část pražského souměstí. Navíc ani nevíme, kde přesně „vicus Wissegradensis“ ležel, a není vyloučeno, že se mohl nacházet v areálu později založeného Nového Města pražského (č. 15). Proto se situování osídlení na Vyšehrad jeví jako nepřesné.

* * *

Dějiny Židů v Čechách a na Moravě tvoří významnou součást českých a moravských dějin. Ambicí této regestové edice je zahájit dlouhodobý výzkum pramenů k dějinám středověkého židovského osídlení na území dnešní České republiky od nejstarších zpráv až do počátku novověku, který by po svém završení umožnil zpracovat úplnou analytickou studii o životě a postavení Židů v Čechách a na Moravě ve srovnání se situací v dalších středoevropských zemích. Pevně věříme, že navazující svazky by měly vznikat v návaznosti na další, pokračující projekty. Na závěr se sluší poděkovat všem, kteří se na vzniku edice podíleli. Vedle kolegů archivářů, historiků, archeologů, numizmatiků a judaistů patří náš dík také oběma lektorům za velké množství cenných připomínek.

Martin Musílek ve spolupráci s Lenkou Blechovou a Evou Doležalovou

90) Předpokládáme, že se jedná o České Budějovice, v nichž je židovské osídlení doloženo již na počátku 14. století. Naopak první zmínka o Židovi z Moravských Budějovic pochází až z roku 1386 (*Jacobo Judeo de Budwicz*), CHYTIL/DEMUT/WOLFKRON edd. 1856, č. 394, s. 171; č. 406, s. 172.

91) Viz SALFELD 1898, s. 240–241, 249.